
О.Л.Яременко, д-р екон. наук

Національний економічний університет імені Вадима Гетьмана

О.М.Панкратова, аспірант

Харківський університет імені В.Н.Каразіна

ІНСТИТУТИ Й ЕКОНОМІЧНА СВОБОДА ГОСПОДАРЮВАЛЬНИХ СУБ'ЄКТІВ

Розглянуто роль інститутів у формуванні та реалізації свободи господарювальних суб'єктів. Показано вплив раціонального вибору суб'єкта на розвиток соціальних цінностей та інституційного порядку. Розкрито місце власності, професіоналізму та інновацій у механізмах суб'єктивації господарчих інститутів.

Вільний вибір є іманентним механізмом ринку як такого. Формування глобальних ринків і глобальних інститутів розширює коло діяльності господарювальних суб'єктів до планетарного масштабу. Завдяки глобальним інформаційним технологіям життєво важлива інформація стала легко доступною кожному. Можливості національних держав контролювати своїх громадян обмежуються впливом глобальних інститутів. Проте відповідь на запитання про те, чи збільшується при цьому свобода господарювальних суб'єктів, є аж ніяк не очевидною.

Тиск на свободу здійснюється з двох боків. По-перше, з боку зростаючого глобального хаосу, зумовленого надто швидкими зсувами і збільшенням інформаційних, технологічних, економічних і фінансових можливостей, які перевищують адаптивні можливості людини і суспільства, що не супроводжуються адекватним формуванням правил, регулювальних соціально значущих дій у нових умовах. "Зновутворюваний світ рухається іншими цінностями, ніж цінність людини, людської особи, ніж цінність істини, – цінностями могутності, техніки, раси, національності, держави, класу, колективу. Воля до правди перемагається волею до могутності"¹. Якщо в умовах локальних катастроф у соціумі залишаються якісь запасні ходи або резервні потужності, то в умовах глобального зсуву незадіяні резерви стають мізерними в порівнянні з масштабом змін.

По-друге, тиск на свободу йде з боку зростаючої тенденції до примітивізації, інституційної структури, коли соціум використовує перші-ліпші

¹ Бердяев Н. Судьба человека в современном мире. К пониманию нашей эпохи // <http://www.vehi.net/berdyaev/sudbache/02.html>.

інструменти контролю й обмеження, щоб встановити хоч якийсь порядок². Глобальний інформаційний контроль геть над усім поступово набуває загального (тотального) характеру. Наступним логічним кроком може стати крок від тотального контролю до тоталітарного. І тут виявиться, що конвергенція двох систем – ліберальної ринкової та тоталітарно-соціалістичної – все-таки відбулася. Виразки і вади тоталітарної системи не зникли, а перейшли у спадок до відкритого суспільства. Характерно, що Дж. Сорос у своїй критиці так званого ринкового фундаменталізму солідарний із тими, хто вважає, що людської свободи не має бути дуже багато: "Загроза з боку *laissez-faire* уявляється мені більш значущою, ніж загроза з боку тоталітарних ідеологій"³.

Зрозуміло, потім усе це можна буде називати справжньою, істинною, або єдиною можливою свободою. Проте у покоління теоретиків, які знайомі з тоталітарною системою не з чуток, здатність розрізняти соціальні ярлики і приховуваний за ними зміст розвинута поки що досить добре. Свобода, що йде зсередини суспільства та його суб'єктів, як вираз внутрішньої сили, культури, професіоналізму і відповідальності – це єдиний шанс для нашої цивілізації встояти перед тоталітарною спокусою постіндустріального розвитку й "обвальної глобалізації". Проблема суб'єкта в цих умовах поступово виходить у сучасній економічній науці на перший план.

Господарювальні суб'єкти є активним діяльним началом будь-якої економічної системи. Вони роблять систему диференційованою, стійкою, живою, рухомою, адаптивною, сприйнятливою до новацій і, отже, такою, що розвивається. Завдяки наявності господарювальних суб'єктів, що є вільними у своєму виборі і, водночас, визнають авторитет суспільства і держави, здійснюється процес державного регулювання економіки в умовах невизначеності. У протилежному разі проблема державного регулювання може перетворитися на нерозв'язну.

Суб'єктність – відносне вимірювання. Суб'єкт завжди несе в собі певні риси об'єкта, сліпої іграшки сторонніх щодо нього сил. Саме тому він приречений вибирати: "У світі, з яким ми стикаємося в нашому повсякденному досвіді, ми повинні вибирати між однаково важливою метою й однаково настійними вимогами, і, досягаючи одних цілей, ми неминуче жертвуємо іншими. Саме тому люди надають такої величезної цінності свободі вибору: були б вони впевнені, що на землі є досяжним якийсь досконалий стан, коли цілі людей не суперечитимуть одна одній, то вони б позбавилися необхідності болісного вибору, а разом із нею і кардинальної важливості свободи вибору"⁴.

² Див. напр.: Карни Т. Большой бизнес и "большое государство" // <http://www.polit.ru/research/2006/10/02/carney.html>.

³ Цит. за: Райзман Дж. Угрожает ли *laissez-faire* свободе? Ответ Джорджу Соросу // <http://www.libertarium.ru/libertarium/163348>.

⁴ Берлин И. Две концепции свободы // Современный либерализм. – М., 1998.

Генезис і розвиток господарювальних суб'єктів зазвичай не є предметом теоретичних моделей в економічній науці. Дослідження максимізації функції корисності у процесі раціонального вибору цілком можна здійснювати і без розв'язання питань, хто вибирає, чому вибирає і чому він повинен вибирати. "...суб'єкт діяльності не те щоб заперечується – він у більшості випадків просто ігнорується в рамках неокласичної парадигми"⁵.

Проте представники інституціонального напрямку неодноразово зазначали, що не враховувати процес вибору можна лише до певного часу. Якщо є альтернатива вільному вибору або відсутні його передумови, то виникає принципово інша господарська система, де суб'єктне начало є вторинним і необов'язковим. Такі системи теж існують, хоча неокласична школа намагається їх ігнорувати⁶.

Одним із перших в економічній науці на цю проблему стосовно трансформаційної економіки звернув увагу російський учений Р. Нуреев. Позначивши перехідну економіку як "економіку фізичних осіб", він показав, що саме дефіцит суб'єктності робить господарську систему не лише неефективною, а і такою, що згасає⁷. Г. Клейнер виокремив цілу низку соціально-інституційних функцій суб'єктів економіки, без виконання яких господарська система не здатна до функціонування і розвитку⁸. В такій ситуації раціональний вибір стає вторинним щодо формування суб'єкта вибору. Процес цей, безумовно, потребує теоретичного аналізу.

Формування і розвиток господарювальних суб'єктів в існуючих теоретичних моделях економіки звичайно виступає як готова передумова. Проблему суб'єкта саму по собі традиційно вважають не економічною, а, радше, філософською або соціологічною. Сучасна соціологія особливу увагу приділяє спробам зрозуміти, як індивід може одночасно і реалізовувати свої цінності, і бути учасником широкої конвенціональної системи, до числа яких можна віднести і ринок у широкому значенні слова: "Залежно від ситуацій координація здійснюється як за рахунок покладання на себе індивідуальних проектів, що розглядаються в плані ціннісних орієнтацій кожного індивіда, так і за рахунок оволодіння навичками, що забезпечують звичну легкість у повсякденному житті, або пошуку якого-небудь суспільного блага, що вимагає людей, які володіють відповідною кваліфікацією"⁹.

Для економіста-неокласика якщо є господарська діяльність, то, природно, є і суб'єкт, який її здійснює. Суб'єкт є щось завжди і всюди самому собі рівне. Вважають, що оскільки вичерпним виявленням активного суб'єктного начала в господарських системах виступає *діяльність*, остільки цілком достатньо для розуміння природи суб'єкта аналізувати і моде-

⁵ Бузгалин А., Колганов А. Человек, рынок и капитал в экономике XXI века // Вопросы экономики. – 2006. – № 3. – С. 126.

⁶ Див.: Хайлброннер Р. Экономическая теория как универсальная наука // THESIS. – 1993. – Осень. – Т. 1. – Вып. 1.

⁷ Див.: Нуреев Р. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность // <http://ie.boom.ru/Nureev/article/article.htm>.

⁸ Див.: Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. – М., 2004. – С. 103–105.

лювати форми і закономірності цієї діяльності⁹. Образно цей підхід можна виразити так: *суб'єкт є те, що він робить*.

Проте, принаймні, в одному випадку таке розуміння ролі суб'єкта є недостатнім: коли економіка стрибком переходить від одних інституційних координат до інших. Ідеться про трансформацію системи державного соціалізму в ринкову економіку. Виявляється, що наявність суб'єкта зовсім не є готовою передумовою функціонування господарської системи¹⁰. Цього суб'єкта потрібно ще створити.

Розуміння свободи індивіда як відсутності суспільних зв'язків виключає саму можливість розгляду інституційної компоненти й основи господарської свободи. Проте вся практика господарського розвитку показує, що саме дефіцит соціальності як складної тканини соціальної залежності та взаємодій робить неможливим саморегульований ринок як такий. Становлення свободи господарювального суб'єкта обов'язково відбувається в інституційних координатах як їх засвоєння¹¹.

Модні сьогодні етичний релятивізм, "толерантність", з одного боку, і реальна свобода – з іншого, – аж ніяк не тотожні речі. Ідею про позитивну роль чіткого інституційного порядку для розкриття і реалізації ества людини висловив І. Берлін: "Чесність, любов до істини і полум'яний індивідуалізм процвітають у співтовариствах із строгою і військовою дисципліною, як наприклад, у спільнотах пуритан-кальвіністів у Шотландії та Новій Англії, принаймні, не менше часто, ніж у більш терпимих і нейтральних суспільствах"¹². Саме "інституційні чинники свободи індивіда"¹³ мають стати напрямом і критерієм інституційного будівництва в умовах трансформаційних процесів.

Інституціональна школа змогла включити недосконалість відносин обміну в низку досліджуваних істотних фактів економічної реальності. Проте в науці, як і в економіці, за все доводиться платити. Розширення предмета, спричинене потребами пояснення явищ господарського життя, що дедалі ускладнюються, вимагало від науки певних жертв. Однією з таких методологічних жертв став суб'єктний принцип побудови концептуальних засад економічної теорії. Формально в інституціоналізмі суб'єкт враховується, але не як вільний, а як такий, що виконує розпорядження, маневрує між різними інституційними конструкціями, як *агент*.

⁹ Див.: Блауг М. Методология экономической науки, или Как экономисты объясняют // НП "Журнал "Вопросы экономики". – М., 2004. – С. 113–115; Бреннан Дж., Бьюкенен Дж. Причина правил. Конституционная политическая экономия. – СПб., 2005. – С. 58; Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – Челябинск, 2005. – С. 122.

¹⁰ Див.: Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем; Нуреев Р. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность.

¹¹ Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992. – С. 29.

¹² Берлин И. Две концепции свободы // Современный либерализм. – М., 1998. – С. 19–43.

¹³ Гирц К. Идеология как культурная система // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 29.

Тенденція до десуб'єктивації господарської реальності досить наочно виявляється в неоінституціональній концепції прав власності. "Пучки правомочностей, що належать до різних ресурсів, визначають наслідки, які доведеться нести власнику за ухвалювані ним рішення. Таким чином вони впливають на вибір і характер використання ресурсів"¹⁴. У рамках такого розуміння власності правомочність закріплюється за ресурсом, а не за суб'єктом. Тому суб'єкт є щось вторинне і, можливо, необов'язкове.

А ось агент як виконавець прав, якими наділений ресурс, справді в такому розумінні є необхідним: "продавець *змушений*", "домовласник позбавлений можливості заборонити будувати бензоколонку" і т. д. Правомочність ресурсу визначає відповідальність, яку несе власник за ухвалені рішення. Як бачимо, картина економічної реальності, модельована цією концепцією, є безсуб'єктною. Учасники господарської системи – це, перш за все, об'єкти інституційного примушення. При цьому забувають, що економіка без суб'єктів – це економіка без відповідальності. Але якщо ніхто ні за що не відповідає, значить, ніхто не може нікому довіряти.

Проте насправді господарські системи завжди містять такий елемент, як вільний суб'єкт, який ухвалює рішення і діє на свій страх і ризик і який змушений *довіряти* іншим суб'єктам. Сам факт наявності довіри свідчить про наявність свободи вибору¹⁵. Системний зміст "суб'єктного принципу" побудови економіки полягає у вищій спроможності до адаптації і саморозвитку (гетерогенного ускладнення): "Ніяка раціоналізація немислима без участі *раціоналізуючого агента*. Система не просто готова визнати суверенність своїх учасників — вона гостро цього потребує"¹⁶.

Системи, побудовані на суб'єктному механізмі, спроможні допускати в себе вищий рівень невизначеності, що не руйнує їх як цілісність. Завдяки суб'єктному механізму функціонування системи вона має можливість декомпозиції генеральної невизначеності в сукупність часткових невизначеностей, наданих окремим суб'єктам¹⁷.

У цьому разі сума часткових невизначеностей може бути меншою за початкову величину, тобто відбувається процес із негативною синергією. Виявляється це в розподілі невизначеностей у часі: час існування суб'єктів менший, аніж час існування системи загалом. У цьому є своя визначеність – суб'єкт обов'язково загине. Загибель окремого суб'єкта є законом життя системи. Інституційні основи життєдіяльності суб'єктів не просто містять механізм самознищення, вони його і допускають і передбачають.

¹⁴ Капелюшников Р. Право собственности (Очерк современной теории) // <http://www.strana-oz.ru/?numid=21&article=979>.

¹⁵ Див.: Гриценко А.А. Особливості інституційної архітектури українського суспільства XXI століття // Економіка України: стратегія і політика довгострокового розвитку. – К., 2003.

¹⁶ Кустарев А. Государственный суверенитет в условиях глобализации // <http://www.polit.ru/research/2006/10/30/kustarev.html>.

¹⁷ Пригожин И. От существующего к возникающему: Время и сложность в физических науках. – М., 2002.

Виявляється це як неповнота і недосконалість інститутів. "Ідеальний" інституційний механізм і має бути таким.

З іншого боку, система спочатку має створити суб'єкти через зняття своєї невизначеності шляхом структуризації та інституціоналізації активності. Система відчужує від себе свою сутність, ділить її із своїм іншим – суб'єктом. Суб'єкт – це елемент системи, який спочатку не має стосовно неї цілісності та повноти. Пошук цього, рух до цього – активність суб'єкта, його доцільна діяльність, у якій він відновлює втрачену цілісність із системою і знаходить внутрішню повноту.

Суб'єкт менший за систему, за *загальне*, тобто він має не всі життєво важливі якості, а лише частину. Вираз "це дуже суб'єктивно" відбиває початкову субстанціональну неповноцінність суб'єкта, яку він змушений долати шляхом діяльності, шляхом відносин з іншими суб'єктами і системою загалом. В економіці вперше в послідовній формі цілісної концепції цю неповноту спеціалізованого суб'єкта розподілу праці виразив А.Сміт¹⁸.

Хоча суб'єкт і не має системної повноти, він повинен обов'язково бути наділений якоюсь незнищеною частиною системної якості. Цей компонент внутрішньої структури суб'єкта можна визначити як *цінності*. Саме цінності роблять індивіда носієм соціального начала¹⁹. Цінності виступають як глибинний механізм залучення суб'єктів у соціальну організацію, координації їхньої поведінки. *Оцінювання* як конкретна реалізація ціннісної парадигми суб'єкта виступає практичною підставою раціональної ринкової поведінки.

Ціннісні підстави активності господарювальних суб'єктів виявляють себе, по-перше, в самому факті існування *інституту оцінювання*; по-друге, в порівнянні й еквівалентності як загального соціального зв'язку; по-третє, у виборі конкретної моделі обґрунтування господарських рішень; по-четверте, в побудові системи контролю, повноважень і відповідальності всередині фірми; по-п'яте, в моделях координації своєї поведінки з іншими господарювальними суб'єктами; по-шосте, у виборі правил, форм і методів конфліктної поведінки на ринку й усередині фірми; по-сьоме, у способах і масштабах відповідальності за своїми зовнішніми і внутрішніми зобов'язаннями²⁰.

Свобода суб'єкта виступає як практичне покладання цінностей, як його відповідність сутності. "Якою ж має бути тоді мінімальна свобода? Це та свобода, від якої людина не може відмовитися, не йдучи проти ест-

¹⁸ Сміт А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М., 1962. – С. 94.

¹⁹ Див.: Артёмов Т.И. Стоимость и цена: логико-исторический процесс формообразования. – К., 2006; Сорос Дж. Открытое общество. Реформируя глобальный. – М., 2001; Тевено Л. Организованная комплексность: конвенции координации и композиция экономических образований // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. – М., 2004. – С. 281–285.

²⁰ Флигстин Н. Рынки как политика: политико-культурный подход к рыночным институтам // Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. – М., 2004. – С. 189, 190, 198.

ва своєї людської природи"²¹. По-іншому цю думку висловлює М. Грановеттер: "Люди є вкрай чутливими до думки оточуючих і через це підкоряються диктату узгоджених систем норм і цінностей, що інтерналізуються у процесі соціалізації, в результаті якої слухняність уже не визнають за тягар"²².

У французькій школі економічної соціології було звернуто увагу на виняткову роль цінностей у формуванні конвенційних способів координації господарювальних суб'єктів. На думку Л. Тевено, цінності дозволяють встановити практичну єдність між уявленнями про загальне благо й індивідуальними потребами та інтересами²³. Саме вони лежать в основі "фундаментальних режимів залученості".

Водночас для позиції Л. Тевено властиве розуміння характеру зв'язку суб'єкта з навколишнім середовищем як "прикріпленості" (attachment), тобто як чогось такого, що позбавляє суб'єкт свободи вибору: "Порядки обґрунтовування цінності суть моральні та політичні артефакти, в основі яких лежать сумніви у справедливості влади щодо систематичного зв'язку між людьми і речами. Проте з погляду справедливості ці сумніви підготовлені узагальненням деяких способів залученості людей у їхнє "оснащене середовище"²⁴.

Таким чином, за логікою Л. Тевено, суб'єкт не може бути вільний, оскільки він підпорядковує свої дії цінностям, які формуються незалежно від нього. Тут не враховується, що суб'єкт та його цінності є тотожними. Інакше кажучи, істотним для розуміння природи господарювальних суб'єктів є чинник "укоріненості акторів у соціальному контексті" (Грановеттер). Суб'єкт, що позбавлений цінностей або їх не поділяє, не може розглядатися як суб'єкт даної системи у власному значенні слова. Його свобода набуває форми свавілля, ухилення або деградації.

Один із небагатьох випадків, коли суб'єкт може зрівнятися з системою повнотою своїх якостей – це ситуація ініціативних змін. Суб'єкт, доцільно змінюючи систему, наділяє її головною (на той момент) якістю, яка і робить її такою. Саме у здатності змінюватися виявляється жива динамічна цілісність системи, обґрунтованість її ієрархічної побудови. Інакше зміна буде загибеллю, розпадом системи²⁵. От чому удачливі новатори користуються "особливою прихильністю" системи, системними пререференціями (наприклад, у вигляді правового захисту їхніх виняткових прав). Проте діалектика взаємопереходу системного (загального) в суб'єктивне (суб'єктне) у процесі змін є складною. Інновація лише підвищує вірогід-

²¹ Берлин И. Две концепции свободы.

²² Грановеттер М. Экономическое действие и социальная структура: проблема укорененности // Западная экономическая социология. – С. 133.

²³ Тевено Л. Организованная комплексность: конвенции координации и композиция экономических образований. – С. 281–289.

²⁴ Там же.

²⁵ Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990. – С. 361.

ність переходу в розряд лідерів, але аж ніяк не дає гарантію такого переходу.

Отже, зміни, здатність до змін, потреба у змінах – це атрибут суб'єктів, яким вони наділені різною мірою. Якщо суб'єкт наділений цими атрибутами відносно більшою мірою, то він стає активним носієм інноваційного начала, новатором. Для системи наявність таких новаторів – найзручніший спосіб забезпечити необхідний рівень стабільності та змін, тобто життя системи як розгортання її сутності.

З погляду такого методологічного підходу власність є суб'єктивна тотальність. Загальне приходить до вільного суб'єкта як власника через механізми зовнішньої необхідності, обов'язку, підкорення, залежності, які репрезентують йому це загальне в наявній практичній формі. В цьому разі діяльність суб'єкта являє собою рівнодіючу двох векторів: [власник, воля, свобода, інновація] + [держава, обов'язок, необхідність, примушення, підкорення, залежність]. Складність для аналізу полягає в тому, що істотні чинники першої та другої групи взаємно обумовлюють один одного

Сама можливість вибирати – це умова, але не гарантія успіху. Л.Мізес говорить: "Людина вільна в тому значенні, що вона повинна щодня наново робити вибір між політикою, яка веде до успіху, і політикою, яка веде до катастрофи, розпаду суспільства і варварства"²⁶.

Інакше цю думку висловлюють відомі російські економісти Л.Євстігнєєва і Р.Євстігнєєв: "Щоб мати право вважати економіку вільною, потрібно мати свободу щодо раціонального"²⁷. Проте при цьому свобода щодо раціонального компенсується не несвободою людини в системі зовнішніх умов її існування, а включенням раціонального в систему ціннісних засад людського буття як один з обов'язкових компонентів. Реальність не вкладається в рамки раціональності, але водночас містичним чином до неї тяжіє²⁸. Раціональність – це спосіб подолання обмежень одного рівня для виходу на новий, вищий рівень свободи.

У неокласичній моделі раціонального вибору людина зобов'язана дотримуватися приписів максимізуючої поведінки. Хтось повинен продавати і купувати, споживати і виробляти, проте суб'єкт цих дій сам по собі виведений за дужки. Що таке суб'єкт, чи має якийсь стосунок до економіки його природа, генезис, розвиток – і неокласика, і кейнсіанство це не розглядають. По суті, всі ці речі в ході історичного розвитку економічної науки, за висловом Гегеля, пішли в основу (zu Grunde gehen), і наука досить успішно будує свої моделі на принципі "за інших рівних умов".

Інституціоналізм радикальним чином намагався позбутися цієї вади, показавши, що вільний вибір спочатку не є безумовним. Продавець і покупець є інституційними агентами, що виконують розпорядження і забо-

²⁶ Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – С. 183.

²⁷ Евстигнеева Л.П., Евстигнеев Р.Н. Экономический рост: либеральная альтернатива. – М., 2005. – С. 414.

²⁸ Там же. – С. 417.

рони інститутів, у вузьких рамках яких і відбувається раціональний вибір. "Інститути – це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, які структурують повторювані взаємодії між людьми. Таким чином, інститути обмежують і визначають спектр альтернатив, доступних економічним агентам згідно з неокласичною теорією"²⁹.

Тим самим чим більш інституціоналізована економіка, тим вужчим є "спектр альтернатив", меншим раціональним вибір. Маємо песимістичний висновок: людина платить за інституційний порядок своєю свободою, раціональністю й ефективністю: "Кожного разу, коли розглядають свободу якогось актора або акторів, мають на увазі свободу від якогось обмеження, заборони, стороннього втручання або перешкоди на шляху здійснення чи нездійснення чогось або становлення чи нестановлення кимось"³⁰.

Проте практика господарської еволюції свідчить про зворотне: "інституційно насичена сучасна ринкова система" є ефективною, адаптивною, інноваційною і водночас вільнішою, ніж будь-яка з альтернативних систем (наприклад, командна економіка, традиційне суспільство і т. д.)³¹. На наш погляд, зрозуміти цей парадокс порядку і свободи можна на шляху аналізу діалектики суб'єкта та інститутів.

Тиск складного і динамічного зовнішнього середовища в умовах регенерації ціннісної складової висуває на перший план процес *навчання* в широкому значенні цього слова, як інституційний процес. Саме навчання нових прийомів і методів господарської діяльності приводить до модифікації й обмеження такого феномена ринкової системи, як *опортуністична поведінка*, що набуває в умовах ринкової трансформації дуалістичної форми: *екстерналій* та *інтерналій*. Екстерналії спрямовані на обман ринкових контрагентів, а інтерналії – на невиконання внутрішніх норм, вимог і зобов'язань. Зміна співвідношення між ними – один із параметрів, за якими можна судити про спрямованість і темпи інституційних змін господарювальних суб'єктів.

На перших етапах ринкової трансформації переважають опортуністичні інтерналії (масові розкрадання від верху до низу, брутальні порушення технологічної дисципліни, невивплата заробітної плати, ухилення від будь-яких зобов'язань і т. д.). Екстерналії існують, проте, їхня відносна роль є не такою значною, як у стабільній ринковій системі.

Разом із зростанням професіоналізму й укоріненням сучасних систем менеджменту опортуністичні інтерналії знижуються. Мірою вкорінення ринкових принципів і жорстких бюджетних обмежень відбувається еволюція форм опортуністичної поведінки вбік переважаючої ролі опортуністич-

²⁹ Норт Д. Інститути и экономический рост: историческое введение // THESIS. – 1993. – Т. 1. – Вып. 2. – С. 73.

³⁰ Маккалум Дж. Отрицательная и положительная свобода // <http://magazines.russ.ru/nz/2003/1/dzher.html>.

³¹ Див.: Хайек Ф. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма. – М., 1992. – С. 29; Яременко О.Л. Переходные процессы в экономике Украины: институциональный аспект. – Харьков, 1997. – С. 79.

них екстерналій. Відповідно актуалізується роль інститутів, покликаних мінімізувати негативну дію опортуністичної поведінки на макроекономічну систему. Зокрема, це інститути цивільного і контрактного права, судова система, норми і стандарти корпоративної відповідальності.

Що ж до принципової ролі чинника підступності у формуванні трансакційних витрат, то тут варто пригадати російське прислів'я: "Послужливий дурень небезпечніший за ворога". Непідступний контрагент може завдати невмисного збитку, що перевищує наслідки усвідомленої підступності.

Реально існуюча раціональність і є повна раціональність із тієї точки зору, що реальний механізм розподілу і використання ресурсів завжди містить і над-раціональні елементи, обумовлені історичною динамікою, прогресом або ерозією будь-якої інституційної та технологічної структури економіки. Ці елементи господарського механізму цілком здатні набувати форми нераціональних, зайвих, неефективних, будучи водночас функціонально необхідними. Це не означає, що модель раціонального вибору є помилковою або непотрібною для розуміння економічної природи господарювальних суб'єктів. Ідеться про те, що ступінь обхвату економічної реальності цією моделлю складає значно менше за 100%. Якщо сказати конкретніше, то суб'єкт є вільним не лише тоді, коли він здійснює раціональний вибір.

Інституційний зміст раціонального вибору полягає в тому, що він є інструментом надання суб'єктові відповідальності, а, значить, і свободи. В цьому полягає *фундаментальна соціальна функція раціонального вибору*. Тому ми можемо подати раціональний вибір суб'єкта як своєрідне вправління у свободі. Виконання інституційних приписів – це теж позитивна свобода суб'єкта, тобто свобода, що дозволяє йому реалізовувати і розвивати свою соціальну сутність, долаючи відчуження.

Глибоко розумів внутрішній зв'язок людської свободи та інституційного порядку Дж. Р. Коммонс: "Якщо ми спробуємо знайти універсальні обставини, єдині для кожної поведінки, відомої як інституційна, ми можемо визначити "інститут" як колективні дії з контролю, лібералізації та розширення індивідуальної дії. Поняття колективної дії широко варіюється від неорганізованого звичаю або традиції до безлічі організованих поточних відносин, таких як сім'я, корпорація, торгова асоціація, профспілка, система резервів, держава. Загальним принципом для всіх цих понять виступає більша або менша кількість контролю, лібералізації та розширення індивідуальних учинків колективними діями"³².

Саме підкорення правилам, які відповідають внутрішнім цінностям, знімає відчуження суб'єкта від цих правил, від системи інститутів загалом.

³² Коммонс Дж.Р. Институциональная экономика // http://www.institutional.boom.ru/history_metod/Commons.htm.

Проте повністю відчуження суб'єкта не може бути подолано в жодній соціальній системі.

Феномен відчуження є одним із вирішальних моментів генезису і розвитку суб'єктного начала в економіці. Існують природні та соціально-економічні передумови відчуження як *невідповідності сутності*. Для економіки актуальне джерело відчуження – соціально-економічна невизначеність, спричинена технологічними змінами, екзогенними інноваціями. Чим більше знає і може людство загалом, тим менше знає і може окремий суб'єкт. Прогрес – це джерело невизначеності, загроз і відчуження.

Величезний деструктивний потенціал мають масові інституційні новації, включаючи прогресивні. Р. Нуреев дає таку характеристику трансформаційній соціально-психологічній та інституційній деструкції: "В умовах трансформаційного спаду звуження економічних свобод справило сильнішу дію, ніж розширення свобод соціальних і політичних. До того ж багато хто розуміє свободу однобічно – як набуття нових прав і благ без утрати старих можливостей і гарантій. Більшість населення не бачить глибокого взаємозв'язку понять "свобода – самостійність – відповідальність". Хочуть свободи, але без відповідальності та самостійності, з усіма наслідками, що з них витікають"³³.

Інакше кажучи, бути вільним – це обов'язок людини перед своєю сутністю, яка вимагає від неї активних осмислених дій. Ніхто не може і не повинен вирішувати за суб'єкта, що для нього корисно, а що – ні. Суб'єкт долає відчуження, покладаючи себе в діяльності, в ринковій активності. Саме доцільна діяльність знімає відчуження: "Діяльність людини – суть його природи та існування, засіб збереження життя і піднесення над рівнем розвитку тварин і рослин"³⁴. Господарювальні суб'єкти можуть розрізнятися за рівнем активності. Але в будь-якому разі зниження рівня активності обов'язково фіксує і підсилює відчуження суб'єкта від загальних умов, що змінюються, ускладнюються і розвиваються.

До джерел розвитку загальних продуктивних сил слід віднести й інститути. Дотримуючись інституційних приписів, люди обмінюються генетичною інформацією, яка укладена в нормах, традиціях, заборонах. Це знімає відчуження від минулого господарського досвіду, знижує конфлікти і витрати поточної взаємодії. Тим самим інститути виступають інструментом, за допомоги якого потенційні знання і технології витягуються з природного дрімаючого буття і включаються в активне використання.

Особливо актуальним джерелом відчуження суб'єктів у сучасних умовах є *глобалізація*³⁵. Як зазначають фахівці, глобальне відчуження не

³³ Нуреев Р. Социальные субъекты постсоветской России: история и современность.

³⁴ Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – С. 21.

³⁵ Див. напр.: Шимаи М. Глобализация как источник конкуренции, конфликтов и возможностей // Проблемы теории и практики управления. – 1999. – № 1. – С. 52–58; Стиглиц Дж. Глобализация та її тягар. – К., 2003.

можна зняти інакше як через участь суб'єктів у глобальній конкуренції та глобальних інститутах, які ще тільки формуються³⁶.

Глобальні процеси породжують сильний зовнішній чинник розвитку господарювальних суб'єктів, який не завжди підконтрольний внутрішнім регулятивним органам національної економіки. Італійський учений С. Беретта підкреслює, що для одних тенденція до глобалізації означає стирання відмінностей і нівеляцію, втрату ідентичності і навіть, певною мірою, реальної політичної та економічної самостійності; для інших – нові простори свободи, перш за все, свободи економічного підприємництва³⁷. Хоча кожний успішний соціум схильний приписувати свої досягнення винятковій працездатності, чесності, інтелекту тощо, не можна ігнорувати роль випадковості у відборі найефективніших національних моделей технологічного і соціального розвитку.

Наступним за порядком (але не за значенням) джерелом суб'єктного начала в економіці слугує *ставлення до ризику і невизначеності*. "Невизначеність майбутнього вже передбачається самим поняттям діяльності. Те, що людина діє, і те, що майбутнє невизначене, в жодному разі не є двома незалежними проблемами"³⁸.

Невизначеність для господарювального суб'єкта можна тлумачити подвійним чином. По-перше, це брак інформації про майбутній або теперішній час, яку можна заповнити, але не в умовах даної інституційної структури. По-друге, це неусувна невизначеність, пов'язана з тим, що суб'єкту протистоїть безліч інших вільних суб'єктів, які діють виходячи з власних міркувань та інтересів³⁹.

Професіоналізм і компетентність дозволяють перетворити невизначеність на оцінюваний і частково хеджований ризик як невід'ємний елемент свободи суб'єкта. Професіонал здатний і хоче *відповідати* за виконувані функції, тому що він хоче бути вільним. Професіоналізм має високий суспільний статус остільки, оскільки в суспільстві має місце непрофесіоналізм як схильність (або неминучість) ухилення від відповідальності. Це, своєю чергою, породжує явище професійного менеджменту, або найманого управління. Пошук ризику, схильність і здатність працювати в умовах нестрахованого (Ф.Найт) ризику породжує *підприємця*. Описаний Й.Шумпетером феномен підприємця має у своїй основі інновації як вищий рівень привласнення загального багатства через його створіння і розвиток.

³⁶ Див.: Геєць В.М. Уроки та перспективи ринкових реформ і довгострокового економічного зростання в Україні // Економічна теорія. – 2004. – № 2. – С. 3–25; Sachs J.D., Larrain F.B. Macroeconomics in the Global Economy / J.D.Sachs, F.B.Larrain. – Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice Hall International, Inc., 1993.

³⁷ Беретта С. Экономическая глобализация // http://www.agnuz.info/reading_room/beretta/content.htm.

³⁸ Мизес Л. Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. – С. 101.

³⁹ Див.: Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. – СПб, 1998. – С. 169.

Професійні методи, знання, навички є відкритою системою, що розвивається. Професії як особливого роду діяльності властиві такі риси, як компетентність, відповідальність і корпоративність⁴⁰. Бути професіоналом – це значить весь час учитися. В умовах інноваційного розвитку швидкими темпами відбувається знецінення значної частини професійних навичок і методів. Водночас утрата або дефіцит *професіоналізму* призводить до зростання невизначеності та ризику господарської діяльності, що може бути компенсоване лише спрощенням середовища і скороченням сфери активності, тобто деградацією суб'єкта.

Інституційний розвиток можна тлумачити як включення суб'єктом інституційних обмежень у своє підґрунтя. Для того щоб засвоєння інституційних норм було розвитком, суб'єкт повинен *інтегруватися* в інституційну систему, тобто використовувати інститути у процесі максимізації корисності. Процес інституційного розвитку суб'єктів⁴¹ послідовно включає такі внутрішні моменти:

- засвоєння інституційних норм;
- виконання інституційних норм;
- використання інституційних норм.

Отже, є три рівні відносин суб'єкта з інститутами – контакт (зіткнення); включення в систему; інтеграція в систему. Тільки інтеграція дає можливість свободи всередині інститутів, тобто використання. Четвертий рівень інституційної активності суб'єкта – вихід у над-інституційний простір, тобто інновація. Тут дефіцит правил компенсується правом сильного (спритного, розумного), яке потім фіксується у вигляді інституційних норм.

Можемо зробити висновок, що існують три вихідні пункти інституційного розвитку господарювальних суб'єктів:

- власність;
- професіоналізм;
- інновації.

Ці три вихідні пункти у подальшому розвитку перетинаються, переплітаються, взаємодіють. Виникнувши з будь-якої точки соціального простору, інституційно розвинутий суб'єкт обов'язково має пройти і через дві інші. Власність як цілепокладання породжує потребу у *професійному* менеджменті. Високий професійний статус дає право на *власність* шляхом оплати акціями або паями. Інновації дозволяють формувати норми, стандарти, які оформляються через патентні механізми у *право власності* на винахід.

Активність (діяльність) – умова збереження власності, професіоналізму й інноваційного статусу. Припинення діяльності призводить до зга-

⁴⁰ Див.: Хантингтон С. Офицерская служба как профессия // <http://www.strana-oz.ru/?numid=9&article=70>.

⁴¹ Див.: Тарасевич В.М. Інституційна еволюція: від інстинктів до протоінститутів // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 53; Клейнер Г.Б. Эволюция институциональных систем. – С. 192; Олейник А.Н. Институциональная экономика: Учеб. пособие. – М., 2000. – С. 112.

сання суб'єктного начала, до втрати свободи і безпеки⁴². Закон збереження і відтворювання ідентичності як головний принцип існування суб'єкта додає раціональному вибору ширше значення, де максимізація корисності – лише окремий випадок.

Будь-який господарювальний суб'єкт має бути пристосований до умов середовища, в якому він функціонує. У процесі його розвитку рівень пристосування підвищується під впливом відбору найефективніших практик, що допомагають досягати динамічної рівноваги з середовищем. Існують два типи пристосування суб'єкта до умов середовища. Перший тип пов'язаний із змінами структури і функцій суб'єкта; другий спирається на зміни поведінки без змін структури суб'єкта⁴³.

У будь-якому разі масштаби й ефективність пристосування залежать від внутрішньої побудови суб'єкта, його адекватної складності. Гетерогенність внутрішніх стійких засад життєдіяльності суб'єкта дозволяє включати щоразу ті реакції та механізми, які найбільшою мірою відповідають характеру зовнішніх дій. Це забезпечує адекватну варіабельність поведінки за збереження якісної визначеності суб'єкта. Якщо характер реакції суб'єкта відповідає внутрішній структурі ситуації, то виникає принципова можливість забезпечити динамічну рівновагу суб'єкта з середовищем.

Водночас зовнішнє середовище господарювальних суб'єктів не є нейтральним. Воно поставляє ресурси, потрібні для життєдіяльності суб'єкта, є джерелом інформації, в тому числі "конвенційних способів координації" (термін, запропонований Л. Тевено⁴⁴), джерелом небезпек і загроз, включаючи конкурентний тиск.

Досвід функціонування господарювальних суб'єктів об'єктивувався в системі інститутів, які детермінують сталі, звичні способи господарської поведінки: "Структура правил, що превалюють, сприяє формуванню звичок і переваг, узгоджуваних із репродукцією цієї структури. Відтворюючи одноманітні звички мислення, інститути формують механізми пристосування і нормативної згоди"⁴⁵.

Створення господарювального суб'єкта починається з фіксації і відтворення вже існуючої інституційної матриці. Ця матриця включає формальні та неформальні рамки й інститути, яким мають відповідати масштаби і характер господарської діяльності суб'єкта. Створення господарювального суб'єкта в певному аспекті можна розглядати як перетворення "зовнішнього на внутрішнє"⁴⁶. Господарювальний суб'єкт і середовище, в якому він діє, відповідають (але не є тотожними) один одному, зберігаючи

⁴² Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991. – С. 216.

⁴³ Див.: Выготский Л.С. Собрание сочинений. – Т. 1. Вопросы теории и истории психологии. – М., 1982. – С. 72.

⁴⁴ Див.: Тевено Л. Организованная комплексность: конвенции координации и композиция экономических образований. – С. 281–285.

⁴⁵ Ходжсон Д. Экономическая теория и институты: Манифест современной институциональной экономической теории. – М., 2003. – С. 13.

⁴⁶ Выготский Л.С. Собрание сочинений. – Т. 1. – С. 148.

свою особливу природу. Їхня взаємодія і взаємозалежність є, по суті, процес несиметричного обміну, в якому провідною стороною виступають інститути і структури⁴⁷.

Важливу роль у цьому процесі відіграє суб'єктивація інститутів у формі етичних, професійних і корпоративних цінностей засновників і учасників господарювального суб'єкта. Ці цінності потім утілюються у внутрішній інституційній побудові, а також в обов'язкових стандартах відносин із державною вертикаллю (державна реєстрація, податки, звітність). Усе це нематеріальні активи господарювального суб'єкта, формування яких вимагає значних і безповоротних витрат, які в разі ліквідації суб'єкта не можуть бути відшкодовані засновникам. Від'ємний грошовий потік на стадії створення господарювального суб'єкта має обов'язково містити ще й ці витрати.

Усі відзначені вище характеристики зв'язку інститутів і свободи господарювального суб'єкта мають конкретне економічне втілення:

- підготовка й ухвалення господарських рішень як *вибір*;
- витрати як вираз внутрішніх меж економічної *свободи*;
- доходи як акт визнання часткового і відособленого *загальним*;
- податки як *розділення свободи і відповідальності* між суб'єктом і державою;
- ціна як вираз практичної та повсякденно доступної загальної *цінності* вільної діяльності господарювального суб'єкта;
- інвестиції як влада суб'єкта над майбутнім, як практична *єдність сьогоднішньої та майбутньої свободи*;
- кредит як *довіра до свободи інших господарювальних суб'єктів*;
- ризик як інституціалізована *невизначеність вільної діяльності* господарювальних суб'єктів;
- капітал як свобода організовувати діяльність *не-суб'єтів*;
- активи як матеріальний простір та інструмент господарської свободи.

Носієм усієї сукупності внутрішніх моментів господарської свободи виступає *власність як практична основа капіталу й активів*. Суб'єкт дістає доступ в господарську систему через статус, наприклад, споживача, домогосподарства, фірми, корпорації, продавця, покупця, посередника, підприємця.

Таким чином, економіка здатна до функціонування і розвитку лише в тому разі, якщо складовою частиною її механізму є господарювальні суб'єкти, які діють відповідно до власного раціонального вибору і виконують приписи економічних і соціальних інститутів. Як відособлені учасники інституційної системи господарювальні суб'єкти можуть змінювати свої позиції в ній або ж ініціювати інституційні інновації. Здатність до дій такого роду може посилюватися або послаблюватися залежно від різних обста-

⁴⁷ Ходжсон Д. Экономическая теория и институты. – С. 13.

вин. Збагачення цієї здатності можна тлумачити як інституційний розвиток суб'єктів. З цієї точки зору економічна свобода господарювального суб'єкта є таким, що природоісторично склався, способом реалізації цінностей людини, яка опосередковує свій соціальний зв'язок шляхом професійно організованої ринкової діяльності.

Перехід до інноваційно-інвестиційної моделі зростання вимагає відповідального суб'єкта, здатного до довгострокової раціональної господарської поведінки на підставі використання частини доходу на приріст капіталу, на інновації та інвестиції.

Держава стосовно вільного суб'єкта виступає як джерело необхідності, примушення і залежності. Вона охороняє право власності, регулює свободу, фільтрує й обмежує інновації. Взаємодія суб'єктів і держави забезпечує суспільству живий порядок, що розвивається. Тут ми знаходимо відповідь на запитання, чому держава змушена підтримувати і захищати свободу (суб'єктів, громадян, фірм і т. д.). До цього її змушує потреба в порядку. Живий порядок може бути або таким що розвивається, або таким, що згасає. Держава має створити не свободу, а правила як загальні інституційні координати свободи.